

Proceedings of the IEEE, т. 86, № 11, pp. 2278--2324, 1998.

10. P. Goldsborough, «A tour of tensorflow,» *arXiv preprint arXiv:1610.01178*, 2016.
11. L. Wang, Support vector machines: theory and applications, т. 177, Springer Science & Business Media, 2005.
12. O. Sutton, «Introduction to k nearest neighbour classification and condensed nearest neighbour data reduction,» *University lectures, University of Leicester*, pp. 1--10, 2012.
13. T. a. F. S. a. Z. Y. a. W. P. a. Z. J. Liu, «Implementation of training convolutional neural networks,» *arXiv preprint arXiv:1506.01195*, 2015.
14. «Four Shapes,» [В Интернете]. Available: <https://www.kaggle.com/smeschke/four-shapes>. [Дата обращения: 02 03 2020].
15. P. Umesh, «Image Processing in Python,» *CSI Communications*, т. 23, 2012.
16. «SAP Help Portal,» [В Интернете]. Available: <https://help.sap.com/viewer/41d1a6d4e7574e32b815f1cc87c00f42/3.2/ru-RU/9c144a376f004058b4e9fe56727359af.html>. [Дата обращения: 05 03 2020].
17. Raiymbek SULTANOV, Ahmet ATAKAN, Rita ISMAILOVA «An algorithm for line matching in an image by mapping into an n -dimensional vector space» *Turkish Journal of Electrical Engineering & Computer Sciences* (2019) 27: 3532 – 3543
18. Бактыбеков М., Кокумбаев Ш., Султанов Р. «Сравнительный анализ классификаторов машинного обучения на основе для распознавания геометрических фигур на плоскости», «Вестник КГУ им. И. Арабаева» 2020
19. Ивахненко А. Г., Лапа В. Г. Кибернетические предсказывающие устройства. — К.: «Наукова думка», 1965. — 216 с. — ISBN 978-5-458-61159-6
20. Francois Chollet. Chapter 9, Section 2 // *Deep Learning with Python*. — Manning, 2017. — 350 p. — ISBN 9781617294433

Рецензент: т.и.к., доц.м.а. Исмаилова Р.

УДК: 808.1 (575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-115-121

Кулбаракова З.А.

КР УИА, Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту,
илимий кызматкер

**КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ӨНУГҮШҮ «МАНАС» ЭПОСУНАН
БАШТАЛАТ**

РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НАЧИНАЕТСЯ С ЭПОСА «МАНАС»

**DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ TERMINOLOGY BEGINS WITH THE EPOS OF
"MANAS"**

Аннотация: Макалада учурдагы кыргыз терминологиясынын жаңыланышы жана өнүгүшү үчүн «Манас» эпосуна кайрылуу сунуштары каралды. Сюжеттик линиядан жиктелген темалар, ага тиешелүү подтемалар жана сөздөр этнолингвистиканын уюткусун түзөт. Айрым калпыс которулган же кемтик семантикалык-лексемалардын аналогу катары да кызмат өтөөрү, социоллингвистикада сиңимдүү болоору шексиз. Тармактуу терминологиянын колдонмо куралы катары «Манас» эпосунун текстинен алынган сюжеттик-тематикалык көрсөтмөнү колдонууга сунуштайбыз.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз терминологиясы, тармактуу терминология, «Манас» эпосу, элдик медицина, турак-жай, жаныбарлар, кесиптик сөздөр.

Аннотация: Для развития и обновления кыргызской терминологии в данной статье рекомендовано использование терминологических слов с эпоса «Манас». Анализируя сюжет, сопоставляя варианты эпоса и классифицируя их, опираемся на то что, темы, под темы и слова составляют этнолингвистическую базу. Они могут быть аналогом для строчного перевода или искаженной семантической лексемы кыргызской терминологии. Так как, может легко адаптироваться социоллингвистической среде. Для специализированной терминологии кыргызского языка предлагаем сюжетно-тематический указатель эпоса «Манас».

Ключевые слова: кыргызская терминология, специализированная терминология, эпос «Манас», народная медицина, архитектура, слова обозначающие профессию.

Annotation: For the development and updating of Kyrgyz terminology, this article recommends the use of terminological words from the epos «Manas». Analyzing the plot, comparing the variants and classifying them, we rest on the fact that the themes, themes and word make up the ethno-linguistic base. They can be an analog for a translation or a distorted semantic lexeme of Kyrgyz terminology. Since, it can easily adapt sociolinguistic environment. For specialized terminology of the Kyrgyz language, we offer a plot-thematic index of the epic «Manas».

Keywords: Kyrgyz terminology, specialized terminology, epic «Manas», ethnoscience, architecture, word profession.

Азыркы учурда кыргыз терминологиясы ааламдашуунун босогосунда, жаңыча кадам таштап, дүйнөлүк стандарттык жана коомдук-талаптык сөздөр менен байма-бай толуктала баштады. Айрыкча мамлекеттик мекемелерде, жергиликтүү ведомстволордо бул маселе актуалдуулугун күчөтүп, терминологиянын ар тармактуу болушуна муктаж болуп турган кези. Тармактык терминологияны түзмө-түз которгондон мурун тилдин тарыхына, оозеки эпикалык жана жазма булактарга кайрылсак. Айрыкча экономика, медицина, техника, айыл-чарба, биология тармактарында кыргыз терминологиясы которууну гана эмес жаңыча ыкманы талап кылат.

Ч. Валиханов «Манас» эпосу кыргыз элинин турмуштук энциклопедиясы деп айткандай эле тармактуу сөздөрдү да арбын кездештирүүгө мүмкүн. Эгерде эпосто суроо-талап жаралган сөздүн аналогу бар болсо, аны эмнеге колдонууга мүмкүн эмес. Тамырын таап кайрадан жаңыча иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү толук болбосо да ала турган багытыбыз турат деген ойдобуз. Элдик оозеки чыгармачылыктан алынган сөздөр этнолингвистиканын уюткусун түзөт, сапка-сап, мааниден алыс которулган сөздөргө караганда социоллингвистикада сиңимдүү касиетке эгедер [20. 2-б.].

КР Улуттук илимдер академиясы жана Кыргыз-Түрк «Манас» университети биргеликте окумуштуулар тобун түзүп (проект жетекчилери: ф.и.к. Кулалиева К., академик Акматалиев А.), «Манас» эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүч сөздүгүн камдашууда. Манасчылардан жазылып алынган кол жазмалар түрүндөгү варианттар көп жылдан бери туруп, эми жарык көрө баштаган, варианттар көрсөткүч тексти катары алынды. Тактап айтканда манасчылардын «Нарын аймагына» (С. Орозбаков, М. Мукулманкулов, Б. Сазанов, Ш. Рысмендеев), «Ысык-Көл, Чүй аймагына» (Саякбай каралаев, Мамбет Чокморов, Шаабай Азизов, Акмат Рысмендеев), «Түштүк аймагына, Кытайлык кыргыздардын аймактык мектебине» (Мурат Калбаев, Жаңыбай Кожеков, Жусуп Мамай, Эшмат Мамбетжусуп) караштуу варианттардын тексти көрсөткүч катары иштелүүдө. Алгач эпостун сюжеттик линиясы кыскача биринчи китепте камтылса, сюжеттен кездешкен тематикалык сөздөр алынып, тармактуу сөздөр алфавит иретинде текстин бети менен кошо көрсөтүлөт, кийинки китептерде орун алат. Мындай көрсөткүч албетте тармактуу терминологиянын өнүгүшүнө түздөн-түз салымын кошот. Ар тармактын өкүлдөрү кыргыз тилинде өзүнө керектүү сөздөрдү колдоно алат. Маселен, ар бир китепте орток тематика алдында сюжеттен чыккан темалар, темалар алдында тиешелүү сөздөр камтылат:

№	Бөлүм аты же тема	2-китеп
1	Көч	
2	Учурашуу	
3	Той, аш	
4	Улуттук оюндар	
5	Жаныбарлар	
6	Өсүмдүктөр	
7	Кесип, өнөр	3-китеп
8	Элдик медицина	
9	Сыйкырдуу күчтөр	
10	Түш	
11	Дин	
12	Каармандар	4-китеп
13	Ат (тулпарлар)	
14	Курал-жарак	
15	Кийим-кече	
16	Боз үй, турак жай	
17	Турмуш-тиричилик буюмдары (идиш-аяктар, эмгек куралдары)	5-китеп
18	Конок күтүү. Тартуу.	
19	Тамак-аш	
20	Бата	
21	Элдер, уруулар. Тил.	6-китеп
22	Мекен	
23	Достук, биримдик	

24	Кеңеш	
25	Дааньшмандык, насаат.	
26	Макал-лакап, учкул сөздөр	
27	Согуштун жүрүшү	
28	Арман	7-китеп
29	Өлүм	
30	Мезгил, сан-өлчөм	
31	Табият	
32	Аалам	
33	Махабат	8-китеп
34	Карама-каршылыктар	
35	Өң-түс	
36	Адамдык сапаттар	
37	Музыкалык аспаптар	

2-китептеги жаныбарлар бөлүгүн алалы, ич ара темаларга бөлүнгөн.

VI. ЖАНЫБАРЛАР
1. Жапайы жаныбарлар
2. Үй жаныбарлары
3. Канаттуулар
4. Курт-кумурскалар жана суу жандыктары
5. Мифтик жаныбарлар

Канаттуулар темасына тиешелүүлөрдөн бүркүт сөзүн карап көрсөк:

- бүркүт:** С. О. – [1995, I: 357, 373; 1997, IV: 68; 2006, V: 515; 2006, VI: 79, 80; 2014, VI-VII: 460; 2014, VIII-IX: 244, 447, 587]
Бүркүт алып шаңшытып,
Тайгандарын кыңшытып (I: 357) [3. 357-б.]
М. М. – [2017: 76, 77, 93, 128, 130, 197, 225, 228, 275, 354, 357, 387, 540, 589, 655]
Б. С. [2017: 176]
Ш. Р. – [2013: 65, 66, 189, 200] (Текстолог: Кулбаракова З.)

Мифтик жаныбарларга тиешелүүлөрдөн канаттууну карап көрөлү:

- тугалык** С. О. – [2014, VIII-IX: 464]
(мифтик Куштун аты – Тугалык,
канаттуу): Бир күндө жээри жүз балык [10. 464-б.] (Текстолог: Кулбаракова З.)

С. Орозбаковдо кездешкендер башка М. Мусулманкулов же Б. Сазанов, Ш. Рысмендеевдин варианттарында кездешпеген учурлар болот. Албетте бул учурда кездешкен гана тема, сөз, морфема көрсөтүлөт.

Бул көрсөткүч зоология, ветеренария, айыл-чарба тармактарында көмөкчү каражат катары кызмат кылаары шексиз. Айрыкча кыргыз тилинде терминологияны тактоодо же

каторууда окшоштугун берүүгө, салыштырууда, маанисин же этимологиясын кароодо өз пайдасын келтирбей койбойт.

Үчүнчү китепте орун алган тематикалардан алалы:

II ЭЛДИК МЕДИЦИНА
1. Дары-дармектер
1.1 Дары чөптөр (өсүмдүктөр)
1.2 Жаныбарлардын органдарынан жасалган дарылар
1.3. Тамак-аштардын дары катары колдонулушу
1.4. Эпикалык дарылар
2. Элдик хирургиялык операциялар жана дарылоонун түрдүү ыкмалары
2.1 Дарылоонун жөнөкөй ыкмалары
2.2. Жөнөкөй жана татаал хирургиялык операциялар
2.3 Кереметтүү, сыйкырдуу жана диний ишенимдерге таянган дарылоо ыкмалары
2.4 Аялдарды төрөтүү ыкмалары
2.5 Өлүктү сактоо ыкмалары
3. Оору-илдеттердин аталыштары
3.1 Оорунун белгилери
3.2 Оорулардын аталыштары
4. Дарыгерлер, табыштар
5. Медициналык аспаптар

Мисалы биринчи ички темаларга тиешелүү маанилик бөлүктөрү жана сөздөр:

1. Дары-дармектер

1.2 Дары чөптөр (өсүмдүктөр)

нуржемил: С. О. – [2006, V: 266; 2014, VI-VII: 92, 416]

Нуржемил улук дарысы (266) [7. 266-б.]

оржемил: С. О. – [1995, III: 104, 180]

Оржемил деген дарысын,

Жутуп алды баарысын (104) [5. 104-б.]

уулжан: С. О. – [1995, II: 341]

Уулжан берип ичинен,

Эски дартын буздуруп [4. 341-б.] (Текстолог: Өмүралиева Ж.)

2. Элдик хирургиялык операциялар жана дарылоонун түрдүү ыкмалары

2.1 Жөнөкөй жана татаал хирургиялык операциялар

ириң чыгаруу: С. О. – [1997, IV: 250].

Ириңи чыгып былтыйып,

Көздүн баары жыртыйып [6. 250-б.]

М. М. – [2017: 710]

Ириң канды чыгарып,

Каткан жерин тарады [11. 710-б.]

кан токтотуу: С. О. – [2014, VI-VII: 211] Канды токтотуу үчүн эки аягын жогору көтөрүп жатуу ыкмасы айтылат.

Өпкө, боор кан дешип,

Уюп каны токтолсо,
Кетет мындан жан дешип,
Эки аягын асманга,
Илип жаткан дагы бар [9. 211-б.] (Текстолог: Өмүралиева Ж.)

Кан токтотуу орус тилиндеги «остановить кровь», айрым медициналык иш-кагаздарда канды басуу деп берилген. Ооруну басууга болот, бирок канды басуу мааниси семантикалык калпыстыка жатат..., эпосто токтотуу деп канча кылымдан бери кыргыз тилине отурукташып калган сөздү буруу одоно көрүнүш. «Свертывание крови», «гущение крови», «разжижение крови» деген сөздөр дал ушундай жагдайда десем жаңылышпайм. Биринчи сөз айкашы кандын коюланышы деп берилсе, экинчи маанидеги сөзгө кандын уюшу деп ыйгарылып жүрөт, ал эми үчүнчү кандын эриши деген маанини алууда. «Свертывание крови» – кандын уюшу [2. 92-б.], «сгусток крови» – уюган кан [2. 92], «разжижение крови» – кандын суюлушу [2. 93-б.] болот эмеспи... Албетте мындай тактоолор арбын, калкалап которуп койбостон мамлекеттик тил адистеринен менен медицина жаатындагылар талкуулап, иш-тажрыйба негизин көңүлгө алып, «Манас» эпосуна да кайрылуусу дурус. Бул биринчи маселе.

Экинчи маселе, медицина тармагындагы адистер, тактап айтканда дары-дармек жаатындагы адистер, дарылоочу дарыгерлер, тазалык ишканаларындагы адистер кандайдыр бир деңгээлде колдонмо катары колдонсо же оору таржымалын кыргызча толтуруп жатканда кайрылса көмөкчү болот деген ойдобуз. Саламаттык сактоо системасындагы мамлекеттик мекемелерде учурда терминологияны которуу, тактоо жана толуктоо иштери жүрүп жаткан кези. Которуудан мурун эпоско кайрылып, көрсөткүч куралынан пайдаланса жеңилдик болот.

Социология, коом таануу жана психология тармактары «Манас» эпосунан кесипке байланыштуу сөздөрдү колдоно алышат. Айрыкча тарыхчы, этнографтар байыркы кесипчиликте иликтөөдө жардамчы материал болот. Тилдин колдонуу чөйрөсүнө жаңыча мамиле жасаган социолонгвистиканын да бирден-бир колдонмосуна айланаар эле. Карап көрөлү: **I КЕСИПТЕР, ДАРАЖАЛАР, КЫЗМАТТАР**

1. Айыл чарбасына байланыштуу кесиптер:

1.1 Малчылык; 1.2 Дыйканчылык;

2. Өнөр адамдары; 3. Спортчулар; 4. Илим-билим адамдары; 5. Кол өнөрчүлүккө байланыштуу кесиптер; 6. Башкаруучулар; 7. Коштоочулар; 8. Эпикалык душмандардын кызмат, мансап, кесип ээлери; 9. Кызматкерлер; 10. Кошуунга байланыштуу кесиптер, кызматтар, чиндер; 10.1. Аскер башчылары “Чоң казат” бөлүмүндө каралат. 10.2. Аскер адамдары.

6. БАШКАРУУЧУЛАР

аким: С. О. – [1995, I: 122, 209, 359; 1995, II: 222, 306, 315, 339, 2006, VI: 489]

Алтымыш жашка чыкканча

Аким болуп журт сурап, (122)

Ак тердикке салсакпы,

Аким кылып, кан кылып,

Улук кылып алсакчы. (1: 359) [2. 359-б.] (Текстолог: Абылкасымова Т.)

аталык: С. О. – [1995, II: 174; 1995, III: 10; 2006, V: 65; 2006, VI: 264, 388,]

Аталыктан ак суп тон

Алмамбет аны кийиптир. (VI: 264) [7. 264-б.] (Текстолог: Абылкасымова Т.)

Б. С. – [2017: 236, 240, 252]

Молдобасан, Шапакта жок.

Архитектуралык турак-жайларды куруу бүгүнкү күндө республиканын жер-жерлеринде кызуу жүрө баштады. Этникалык калоритке кайрылып заманбапташтыруу учурдун талабы. Бул жагдайда турак-жайды куруу материалдары орус, англис тилинде колдонулуп, иш-кагаздарга да коомдук шартка байланыштуу жазылууда. Бирок мындай калпыстыктарды иликтеп аз да болсо түп нускалуу сөздөрдү таап, пайдалансак бул жааттагы терминологияны тактап алган болобуз. Колдонула баштаган этно-өзөктүү сөздөр албетте калкка сиңимдүү келет. “Манас” эпосунда архитектуралык түзүлүшкө ыңгайлуу сөздөрдүн камтылышы да арбын: **V БОЗ ҮЙ, ТУРАК-ЖАЙ:** 1.Боз үй (ар бирөөнө тиешелүү бардык сөздөр); 2.Үй; 3.Чатыр; 4.Кош; 5.Ордо; 6.Өргөө; 7.Отоо; 8.Сарай; 9.Ордокана; 10.Алачык; 11.Жолум үй; 12.Сарай.

9. ОРДОКАНА С. О. – [1995, II: 251, 293; 1995, III: 217, 251; 1997, IV: 236; 2006, V: 451] Чабылган Алоокенин Манастын үйүнө барып, амандык тилейин дегени.

Ордокана чатырга

Ол күнү кайта барыптыр, (2006, V: 451) [б. 451-б.]

Башка варианттарда кездешпейт.

Жыйынтыктап айтканда “Манас” эпосунун тексти учурда колдоно турган мааниге чамалаш сөздөргө өтө бай. Этимологиялык негиздеги көөнө сөздөр болгону менен башка тилдерден кыргыз тилине которулган айрым сөздөргө салыштырмалуу сиңимдүү жана ордун таба алат деген ойдобуз. Аларды алып чыгуу, тармактуу колдонуу жана калкка таанытуу менен учурда жаңыланууну талап кылып жаткан кыргыз терминологиясынын өнүгүшүнө, калыптанышына өбөлгө боло алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Березин Ф.М. Головин Б.Н. Общее языкознание – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
2. Жакыпбеков К., Токтомамбетов Э. Орусча-кыргызча медициналык сөздүк – Б.: Учкун, 2014 – 184-б.
3. «Манас». С. Орозбаков варианты, I-т. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 566-б.
4. «Манас». С. Орозбаков варианты, II-т. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 800-б.
5. «Манас». С. Орозбаков варианты, III -т. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 672-б.
6. «Манас». С. Орозбаков варианты, IV-т. – Б.: Шам, 1997. – 611-б.
7. «Манас». С. Орозбаков варианты, V-т. – Б.: Шам, 2006. – 756-б.
8. «Манас». С. Орозбаков варианты, VI-т. – Б.: Шам, 2006. – 768-б.
9. Манас. С. Орозбаков варианты, VI-VII-т – Б.: Турар, 2014. – 792-б.
10. «Манас». С. Орозбаков варианты, VIII-IX-т. – Б.: Турар, 2014. – 798-б.
11. «Манас». М. Мусулманкулов варианты. – Б.: Бийиктик плюс, 2017. – 727-б.
12. «Манас». Б. Сазанов варианты. – Б.: Бийиктик плюс, 2017. – 666-б.
13. «Манас». Ш. Рысмендеев варианты. – Б.: Газета КГ, 2013. – 325-б.
14. Манас сөздүгү. – Б.: 2015. – 284-б.
15. Мифы народов мира. – М.: Наука, 2008. – 1147-б.
16. Памятники фольклора народов Сибири и дальнего востока. – Н.: Наука, 1995. – 415-с.
17. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 324-с.
18. Райхл Карл, Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. – М.: Восточная литература, 2008. – 383-б.
19. Селеева Ц.Б. Указатель тем калмыцкой и синьцзян-ойратской версий эпоса «Джангар». К.: Элиста, 2013. – 262-б.
20. Павловна И.П. Традиционная народная терминология в этнолингвистическом аспекте (на материале якутского языка).

Рецензент: ф.и.к., доцент Хидирова Ч.